

ІСТОРІЯ НАГОЛОШЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ НА -ІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядається історія акцентуації іншомовних іменників на -ія в українській мові від кінця XVI ст. до нашого часу, визначаються напрями акцентуаційних змін та фактори, які впливали на становлення сучасного наголосу.

Ключові слова: український наголос, іншомовні слова, акцентуаційна тенденція, українська лексикографія.

В одинадцятитомному «Словнику української мови» зафіксовано близько 1930 іменників на -ія. Оскільки тут подано далеко не всю термінологічну лексику, яка побутує в різних сферах життєдіяльності суспільства, можна стверджувати, що таких слів в українській мові значно більше, зокрема це засвідчують лексикографічні праці XXI ст.¹ Слова на -ія переважно іншомовного походження (як правило, це запозичення з грецької та латинської мов), є також незначна частка гібридних утворень типу *русифікація*, *яровізація* від питомих коренів та різних іншомовних кінцевих компонентів з -ія та власне українських утворень, як *завія*, *печія*, *течія*. З погляду наголошення ця група лексики дуже цікава і складна. Варіантний наголос іншомовних слів на -ія спостерігаємо не лише в усному мовленні (*літургія* — *літургія*, *металургія* — *металургія*, *наркоманія* — *наркоманія*, *симетрія* — *симетрія*), акцентний різнобій наявний і в лексикографічних працях, що відображають різні періоди розвитку української літературної мови: *буржуазія* (Голоск.², 35) і *буржуазія* (ОСУМ, I, 124), *зоофілія* (ОС 94, 279; ОСУМ, I, 593) і *зоофілія* (УОС, 309), *ортопедія* (РУСНТ, 346) і *ортопедія* (ОСУМ, II, 60), *синонімія* (СЧС, 391), *синонімія* (СУМ, IX, 185) і *синонімія* (ОСУМ, II, 524) та ін.³ Трапляються навіть варіанти одного слова, що з різних мов, різними шляхами і тому відмінною акцентуацією ввійшло в українську мову: *анафілаксія* і *анафілакція* (УОС, 33). Отже, є потреба розглянути історію наголошення іншомовних слів на -ія, визначити напрямок акцентуаційних змін та чинники, що впливали на становлення сучасного наголосу, накреслити орієнтири для лексикографії при закріпленні нормативного наголосу в нововведеннях та словах, які в спеціалізованих словниках характеризуються акцентним хитанням. При наведенні фактів із стародруків для спрощення орфографії *оу*, *Ѹ* пере-

¹ Нормативний наголос у статті подається за двотомним Орфоепічним словником української мови (2001), якщо слово в ньому відсутнє, використовується Український орфографічний словник (2007).

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ Див. докладніше: *Юкало В.* Стійкість наголосової норми в медичній професійній мові // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка : Зб. наук. праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко. — К., 2007. — С. 514–523.

даємо через *у, ѡ* — через *я, ѡ* — через *о, ѡ* через *пс, ѡ* через *кз, кс, ѡ* випускаємо, титли розкриваємо, прийменники від іменників пишемо окремо.

У сучасній українській літературній мові наявні три акцентні типи іншомовних слів на *-ія*:

1. Іменники з нерухомим флексійним наголосом: *літія, літії, літію, літією*.
2. Іменники з нерухомим наголосом на другому від кінця складі, тобто на передкінцевому суфіксальному голосному *і*: *драматургія, драматургії, драматургію, драматургією*.
3. Іменники з нерухомим наголосом на третьому від кінця складі: *астрономія, астрономії, астрономію, астрономією*.

І. Флексійний наголос в українській мові має лише кілька запозичених іменників: *ектенія* з гр. *ἐκτένεια* через стсл. *ѡктеніа, епітімія* з гр. *ἐπιτιμία* через стсл. *ѡпитиміа, літія* з гр. *λίτή* через стсл. *лїтіа, паремія* з гр. *παρομία* через стсл. *пареміа, скуфія*, очевидно, з іт. *sciffia* через п. *skoffa*. Хоча ці церковні терміни, крім останнього, перейнято з грецької мови, як бачимо, вона не вплинула на сучасне українське наголошення. Не міг вплинути і старослов'янський наголос, оскільки його як однорідного не існувало. Наголос у рукописних старослов'янських текстах не проставлявся, тому кожен народ читав їх на свій манер⁴. За нашим спостереженням, південнослов'янські стародруки XVI ст. подають іншомовні слова переважно з наголосом мови-джерела. Із наведених слів грецький наголос *ектєнію* — зн. фіксує Службеник, виданий 1554 р. у Венеції (8/7 зв., 9/8). Грецька мова має глибокі традиції і в Україні. Запрошені з Греції в українські землі священники, звичайно, дотримувалися свого наголошення. Вони ж навчали грецької мови в українських школах. Цією мовою володіли також українські священнослужителі, які певний час перебували в грецьких монастирях, та випускники західноєвропейських навчальних закладів. Отже, багато освічених українців, а серед них були автори українських стародруків, знали й застосовували в грецизмах акцент мови-джерела, так само в запозиченнях з латини дотримувалися латинського наголосу, адже латинська мова була в Україні поширеною. У грецькій мові слова на *-іа* (як і в латинській) не могли мати наголосу на першому від кінця складі. Тому причини утворення цього акцентного типу в українській мові слід шукати поза впливом грецької, латинської і старослов'янської мов та на пізніших етапах акцентуаційного розвитку аналізованої лексики. Українські акцентовані першоджерела фіксують розглядані іменники переважно з грецьким наголосом:

ектєніа (Сл., 430, 489), *ектєнія* (Мог., 3), *от ектєніи* (Мог., 448), *ектєнію* — зн. (Мог., 50), *в ектєніи* (Коп. Ом., 13). П. Беринда у своєму словнику подає *ектєніа* (Бер., 397), очевидно, за аналогією до акцентування переважної більшості слів на *-іа* в грецькій мові, де, за поодинокими винятками, іктус припадає на передкінцевий голосний *і*. З наголосом мови-продуцента вживається лексема *і* в пізніших джерелах: *ектєніа* (Желех., I, 214; Кузеля, 213)⁵, але в XX ст. українські словники подають її вже переважно з флексійним наголосом, на наш погляд, перенесеним з російської лексикографії: *ектенія* (РУС, 269; ОСУМ, I, 457). У російській мові поряд з давнім *ектєнія* виник фонетичний варіант *ектєн'я* зі зміненим наголосом, очевидно, за аналогією до наголошення частини

⁴ Див. докладніше: Гальчук І. Ю. Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи // Мовознавство. — 2008. — № 4. — С. 79–91.

⁵ В акцентологічних працях не прийнято вказувати джерела, де аналізований матеріал відсутній. У випадках акцентуаційного хитання слова в лексикографії подаються на пріоритетних засадах різні варіанти його наголошення в кількох найважливіших словниках.

утворень на **-ья** (але не **-унья**). Обидва слова фіксують усі авторитетні видання кінця ХІХ — початку ХХ ст., напр.: *ектєнія* і *ектєнья* (ССО, 597; Даль, І, 1289). Пізніші російські академічні видання, які були орієнтиром для українських, подають лише слово *ектєнья* (ТСРЯ, І, 833; ОСРЯ, І, 143). Така форма, відповідно й наголос, не властиві українській мові, однак саме флексійне наголошення стало нормативним;

єпітіміа: *покута* (Бер., 399), *єпітєміи* — дав. (Мог., 387), *єпітімію* — зн. (Мог., 31, 132), *єпітімію* *або* *покуту* (Мог., 907), *єпітємію* — зн. (Гал., 31). Наголошення лексеми у стародруках відображає загальну тенденцію в українській мові до акцентуаційного уодноманітнення іменників на **-ія** на третьому від кінця складі під впливом латинізмів, запозичених безпосередньо та через польську мову, що підсилювало дію цієї тенденції. У відродженій українській лексикографії було намагання слов'янізувати грецизм: *єпитимія* = *покута* (Ум., І, 212; РУС, 270). По-різному акцентоване слово *єпітимія* в українських словниках іншомовних слів: *єпітімія* (СЧС, 164) та *єпітімія* (СІС, 325), у першому з них як аргумент використано наголос мови-джерела, а в другому, — можливо, історичний український досвід. Академічні видання 70-х років минулого століття пропонують російський наголос *єпітімія* (ОС 77, 209; СУМ, ІІ, 498). Однак з 90-х років, очевидно, зважаючи на авторитет «Словника іншомовних слів» за редакцією акад. О. С. Мельничука, подається подвійний наголос: *єпітімія* (ОС 94, 215; ОСУМ, І, 457), тим більше, що оперативний простір для цього давала російська лексикографія, пор.: *єпітімія*, *єпитимія* і *єпитимья* (ССО, 601; Даль, І, 1296). Сьогодні російське нормативне лише *єпитимья* (ОСРЯ, 143);

літію — зн. (Мог., 546). Об'єктивно судити про давній наголос слова в українській мові ця єдина фіксація не дає змоги, до того ж маємо форму, адаптовану до інших грецизмів на **-ія**. Попри все вважаємо наголос *П. Могили* в ньому показовим не тільки для того періоду, хоч пізніше західноукраїнське *літія* (Желех., І, 405). Разом з тим, флексійне наголошування *літія* (СЧС, 236; ОСУМ, ІІ, 746), на наш погляд, не таке недоречне, як у попередніх словах, пор. ще рос.: *літія* (ССО, 922), *литія* (ОСРЯ, 241);

паріміа (Бер., 443), *парімія* (Мог., 51², 35³), *паріміѣ* — род. (Мог., 163), зн. *парімію* (Мог., 140²), *паремѣю* (Рад., 1027). У *П. Могили* спостерігаємо вагання між первісним грецьким і новим наголосами. Новий за аналогією до латинізмів наголос існував і в російській мові: *паремія* (ССО, 1362), однак грецький виявився прийнятнішим: *паремія* (СЧС, 304), рос. *паремія* і *паремья* (ССРЛЯ, ІХ, 184). Обидва слова з наголосами *паремія* і *паремья* є нині нормативними для російської мови (ОСРЯ, 366). Українська лексикографія спрацювала на випередження: у нас унормовано *паремія* (СУМ, VI, 68; ОСУМ, ІІ, 86). Можна було б не приділяти стільки уваги словам, що мають дуже вузький ужиток, зрештою, щодо їхнього наголосу варто радитися з фахівцями, які працюють у конфесійній сфері. Але у слові *паремія* зі значення «уривок із книги Старого Заповіту, що містить пророцтво або повчання і читається у православної церкви під час відправи» розвинулося ще значення «народний вислів, що виражений одним або кількома реченнями, які передають елементарну сценку чи найпростіший діалог». А слово з цим значенням уже належить до лінгвістичної термінології: оперують поняттями *пареміологічний словник*, філологічна дисципліна *пареміологія*, отже, проблема наголошення цього слова стала актуальною. На нашу думку, нормативним у ньому має бути наголос *паремія*, або ж на короткий термін можна поряд з ним залишити теперішній *паремія*. Словникарі, не обтяжені нормативним статусом своїх праць, подають *паремія* (ВТСУМ, 705);

Слова *скуфія* в українських стародруках ми не виявили. О. М. Булика фіксує в білоруській мові XVI ст. форму *скуфья* і зазначає, що лексема запозичена з італійської мови через п. *skoffa*⁶. Для української мови первісним був, імовірно, наголос *скуфія* (Желех., II, 881), далі тільки *скуфія* (СЧС, 395; ОСУМ, II, 567). Зазначимо, що в лексикографії трапляються непоодинокі випадки заміни іншомовного слова українським: *скуфія* = *пидкапокъ* (Тимч., II, 167). У російській мові віддавна нормативним є *скуфья* (ССО, 1880; ОСРЯ, 536).

З усього видно, що флексійний наголос у запозиченнях на -ія не логічний для української мови. Власне українські утворення типу *печія*, *течія* не впливали на становлення наголосу в аналізованих словах. Українізація слів на -ія відбувалася не шляхом перенесення наголосу на флексію, а так, як і в російській мові, — паралельно з іншими фонетичними змінами, пор.: *кутія* (Мог., 848), *колива*, *сіст*: *кутіи*, *или варёной пшееници с мёдом смѣшанои и различными сладкими овоцами украшеннои* (Мог., 223²) і *коливо*: *кутя* (Бер., 99) з гр. *ковккі(ов)* через стсл. *коүтгнѧ* < *коүцгнѧ*; *попадія* (Мог., 803 — двічі) (з нгр. *попадіа* (*попадіа*) через стсл. *попаднѧ*) і сучасне *попадя* (ОСУМ, II, 260). У російській мові процес перенесення наголосу на флексію пішов далі, але у лексикографії він був зупинений, пор.: *скинія* (*скинья*) (Даль, IV, 183), *сқумбрія* (*сқумбрія*) (Даль, IV, 232) і *скінія* (ТСРЯ, IV, 214), *сқумбрія* (ТСРЯ, IV, 244).

II. До другого акцентного типу належить незначна кількість (близько 10 %) розглядової лексики. Наголосовий тип утворився на основі запозичень з грецької переважно через старослов'янську мову. Наприклад:

варія (Зиз. Гр., 6), *варіа* (См. Мел., 2/2 зв.; Букв., 24), *веріа*, *тож варіа* (Бер., 377) з гр. *вареїа*;

діаконія (Бер., 392) з гр. *διακονία* (стсл. *диаконнѧ*);

литовргія (Сл., 222), *лвтовргія* (Сл., 52, 122), *литургія* (Бер., 429), *литургіи* — род. (Зиз. Л., 1/1), *на ... лвтовргіи* (Сл., 42), *на литовргіи* (Сл., 290), *на литургіи* (Тріодь, 819), *литургія* (СЧС, 236; ОСУМ, I, 747), але *лвтургіа* (Мог., 69), *лвтургія* (Мог., 228 — тричі, 3³), *лвтургія* (Синопс., 35 зв.), род. *лвтургіи* (Коп. Ом., 2; Мог. 228), *лвтургіи* (Синопс., 35), зн. *лвтургію* (Коп. Ом., 9; Рад., 961), *лвтургію* (Мог., 3³), *пред... лвтургією* (Мог., 890, 3³), *в лвтургіи* (Коп. Ом., 9, 12; Мог., 179, 3³), *на лвтургіи* (Мог., 890), *лвтургіи* — зн. мн. (Синопс., 78 зв.), *в... лвтургіях* (Мог., 104) з гр. *λειτοουργία* (стсл. *лнтоурѧнѧ*);

месія (Зиз. Л., 3/1 зв.), *месіа* (Єв., 91 зв.), *мессія* (Єв., 253²; Бер., 435), *мессія*, дав. *мессія* (Тріодь, 488), *месія* (Голоск., 211; СЧС, 257; ОСУМ, I, 786), але *месіа* (Єв., 38 зв.²), *мессія* (Єв., 87²), *мессія* (Єв., 87²; Мог., 10; Гал., 133), *мессію* — зн. (Тріодь, 530; Мог., 924, 27²; Гал., 112, 112 зв.; Рад., 641), *за мессію* (Гал., 90 зв.), ор. *мессією*, *о мессії* (Гал., 133), *месія* (Желех., I, 435) з гр. *μεσσίας* (стсл. *меснѧ*);

оксія (Зиз. Гр., 6), *оксія* (См. Мел., 4/2 зв.; Букв., 24), *оксія* (УОС, 515) з гр. *ὀξεία*;

стихія (Мог., 793), *стихія* — наз. мн. (Бер., 458 — двічі), *стихій* — род. мн. (Мог., 262²), *стихія*м — дав. (Остр. зб., 12), *стихія*ми — ор. мн. (Бер., 458), *стихія* (Голоск., 383; ОСУМ, II, 621), але *от... стіхїи* (Мог., 389), *в первом стіхїи* (Гал., 75 зв.), *в втѡром стіхїи* (Гал., 76), *в трѣтѣм стіхїи* (Гал., 77), *от... стіхїи* (Гал., 450), *в... стіхїях* (Гал., 107), *в... стіхїях* (Рад., 980), *стіхїа* (Желех., II, 920) з гр. *στοιχείον*, мн. *στοιχεῖα* (стсл. *стихнѧ*).

Зі слів цього акцентного типу, які вдалося виявити у стародруках з наголосом мови-джерела, усі активно вживані лексеми досить рано зазнали акцентуаційного впливу запозичень з латинської мови на -ія з характерною для них пропарокситонезою, як-от: *амбіція* з лат. *ambītio*, *апеліяція* з лат. *appellātio*, *лінія* з лат. *līnĕa* тощо. Отже, є підстави стверджувати, що в українській мові XVII ст. діяла тенденція до узагальнення наголосу в запозиченнях з -ія на третьому від кінця складі за аналогією до наголошення латинізмів, які стрімким потоком ри-

⁶ Булька А. Н. Даўнія запазычанні беларускай мовы. — Мінск, 1972. — С. 300.

нули в українську мову починаючи з XVI ст. у зв'язку із суспільно-політичними подіями та розвитком освіти. Латинізми входили до українського лексикону безпосередньо з латинських літературних джерел, але значною мірою й через польські. У польській мові наголошення цих утворень збігається з латинським. Пам'ятки часто послідовно фіксують наголос на третьому від кінця складі навіть у тих словах, що нині мають грецький наголос, а це ще більше заплутує питання, з якої мови — грецької чи латинської — увійшла в українську значна кількість лексем, не кажучи вже про старослов'янське чи польське посередництво, напр.:

єписко́пія, в *єписко́пїи* (Мог., 816), *єписко́пія* (Желех., I, 215; Голоск., 117), але *єпископі́я* (УОС, 243). Ф. Міклошич фіксує стсл. *κπισκοπια* (LPGL, 1158) і вважає джерелом лат. *ἐπισκοπῆς*, мабуть, з огляду на те, що словники грецької мови цього слова не подають. Автори Словника чужомовних слів, пропонуючи наголос *єписко́пія* (СЧС, 167), вказують на грецьке походження лексеми. У Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст. подано фіксації слова в українських стародруках лише з пропарокситоною, і виведено його з цсл. *єпископия* < гр. *ἐπισκοπία*⁷;

симонѣя, от *симонїи* (Філ., 44/2 зв.), *симонїи* — род., от *симонѣи*, *симонїю* — зн. (Філ., 43/3), але *симонїя* (ОСУМ, II, 540). У Словнику чужомовних слів подано *симонїя* (СЧС, 390) із відсиланням до латини, оскільки визначається як «продаж та купівля посад у середні віки в католицькій церкві». О. М. Булика джерелом запозичення в старобілоруську вважає гр. *σιμωνία*⁸;

содомїю — зн. (Мог., 908), *содомїя* (Ум., IV, 57), але *содомїя* (ОСУМ, II, 581). Слово як медичний термін поширене у слов'янських мовах (пор.: болг. *содомїя* і п. *sodomia*), у класичних мовах та старослов'янській його не виявлено, але однокореневі *Содом*, *содомський* уживаються в пам'ятках дуже часто;

тиранїя (Філ., 48/2 зв.), але *тиранїя* (Голоск., 396; ОСУМ, II, 680), гр. *τυραννία*, лат. *tyrannis*, п. *tyrania*.

Наголошення аналізованих грецизмів в українських стародруках засвідчує, що їхнє первісне (грецьке) наголошування більшою мірою вживали автори словників та граматик, оскільки користувалися грецькими літературними джерелами з проставленим наголосом. Послідовніше зберігали первісний грецький наголос рідковживані терміни.

Переважна більшість запозичених староукраїнською мовою грецьких іменників на *-їя* втратила первісну парокситонезу. Нині нерухомим наголосом на другому від кінця складі характеризуються слова переважно на (*-ар-*, *-ур-*) *-гїя* (*летаргїя* з гр. *ληθαργία*, *хірургїя* з гр. *χειρουργία*), (*-кар-*) *-дія* (*стенокардія* з гр. *στενοκαρδία*), (*-е-*, *-ер-*, *-ит-*) *-мїя* (*анемїя* з гр. *ἀναμία*, *діатермїя* з гр. *διαθερμία*, *аритмїя* з гр. *ἀρρυθμία*), (*-е-*, *-хро-*, *-фо-*) *-нїя* (*астенїя* з фр. *asthénie* < гр. *ἀσθένεια*, *синхронїя* з фр. *synchronie*, *поліфонїя* з нім. *Polyphonie* < гр. *πολυφωνία*), (*-те-ра-*, *-ско-*, *-тро-*) *-пїя* (*терапїя* з лат. *therapia* < гр. *θεραπεία*), (*-тро-*) *-фія* (*атрофїя* з нім. *Atrophie* чи фр. *atrophie* < лат. *atrophia* < гр. *ἀτροφία*). Ці та інші слова запозичені українською мовою значно пізніше, починаючи з XIX ст., і вже, як правило, через посередництво російської мови.

Для російської мови В. Кіпарський виділяє чотири етапи розвитку акцентуації іншомовних слів на *-їя*: 1) невелика кількість запозичень з грецької мови в часи середньовіччя зберегла грецьку парокситонезу (*литургїя*); 2) велика маса

⁷ Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Л., 2002.— Вип. 9.— С. 96.

⁸ Булыка А. Н. Знач. праця.— С. 298.

іншомовних слів, що ввійшла в XVII ст. через українське посередництво з польської мови, отримує польсько-латинський наголос (*категорія*); 3) цей наголос справив вплив у XVIII ст. на запозичення з німецької та французької (*гастрономія*); 4) з другої половини XIX ст. під впливом нових запозичень з наголосом на другому від кінця складі (*філателія*) змінили наголос і давніші запозичення (*терапія* > *терапія*)⁹. Зауважимо, що вчений для висновків щодо давнього акцентування в російській мові, на основі яких виділено I етап, використовує лише українську пам'ятку — Словник П. Беринди. Однак, як засвідчує поданий В. В. Колесовим матеріал російських джерел¹⁰, В. Кіпарський у своїх наукових судженнях не помилився.

Розвиток акцентуації іншомовних іменників на *-ія* в українській мові відбувався за близькою до російської схемою. Для наголошування розгляданих утворень до XVII ст., як підтверджує наведений вище матеріал, можна так само виділити два етапи: на першому українська мова засвоювала слова (це були переважно грецизми) з наголосом мови-джерела, на другому, починаючи з кінця XVI ст., — під впливом запозичень з латинської мови відбувалося створення одного для всіх слів на *-ія* акцентного типу з нерухомим наголосом на третьому від кінця складі.

Можливо, так би й сталося. Однак з кінця XVII ст. книгодрукування українською мовою в Україні припинено, а з 1720 р. указом Петра I заборонено. Зрозуміло, що засвоєння іншомовної лексики в таких політичних умовах, тобто за відсутності української мови в усіх сферах суспільного життя, за винятком побутової, було неможливим. Тільки з кінця XIX ст. на українських землях відроджується лексикографія, завданням якої було показати світові своєрідність української лексики, тому іншомовні слова залучалися до словників лише спорадично. Аж до 20-х років XX ст. в Україні не було українськомовної політики, освіти, медицини і науки взагалі, отже, й не було потреби розвивати наукову термінологію, а саме до такої належить розглядана лексика. Перший після додатка до «Лексикона» П. Беринди «От еврейскаго, греческаго же и латинскаго и от иных языков начынающаяся имена свойственная», в якому представлені також загальні імена, український словник іншомовних слів вийшов у 1906 р. обсягом близько 1800 слів¹¹. На жаль, під наголосом у ньому лише близько 20 слів, серед тих, що нас цікавлять, — лише *бакалія* (18). Такий же наголос у цьому слові в попередніх перекладних словниках: *бакалія* (Желех., I, 10; Ум., I, 11; Тимч., I, 6).

Можемо констатувати, що в західноукраїнській лексикографії кінця XIX ст. дія тенденції до уніфікації наголошення розгляданих іменників на третьому від кінця складі тривала. У двотомному «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (1886) і чотиритомному «Словарі російсько-українському» М. Уманця та Спілки А. (1993–1998), що значно вплинули на подальший розвиток українського словникарства, автори уникають слів на *-ія* з грецьким наголосом. Слова типу *анемія*, *дизентерія*, *драматургія*, *летаргія*, *терапія*, *тиранія*, *хірургія*, які б могли засвідчити функціонування наголошування на другому від кінця складі в цьому регіоні, або зовсім відсутні, або замість

⁹ Kiparsky V. Über die Betonung der russischen Wörter auf *-ия* // Die Welt der Slaven.— 1963.— Bd 8. Hf. 3.— S. 246.

¹⁰ Колесов В. В. Ударение заимствованных слов в русских памятниках XVI–XVII вв. (К вопросу об акцентологической адаптации заимствованной лексики) // Русская историческая лексикология и лексикография.— Ленинград, 1972.— С. 43.

¹¹ Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів.— К., 1906.— 128 с.

них подано питомі відповідники, як-от: *анемія* мед. *anemia* = *малокр'я*, *блідніця* (Ум., I, 5). Так само рідко подаються аналізовані запозичення в київських виданнях, зокрема й чотиритомному «Словарі української мови» Б. Грінченка (1907–1909), однак у них зрідка натрапляємо на парокситонезу, пор.: *дизентерія* = *червінка*, *кривавиця* (Тимч., I, 94), *металургія* = *гамарство*, *метальніцтво* (Тимч., I, 202), *летаргія* = *летаркгія* (знак наголошування над *i* у словнику не ставиться, отже, воно наголошене.— *І. Г.*) (Тимч., I, 188), особливо цікавими є *бакалія* (Гр., I, 22) з огляду на наведені вище фіксації, та *анація* (Грінч., I, 7) порівняно з *анація* (Желех., I, 4). Обидва автори, подаючи різний наголос у слові *анація*, посилаються на Гребінкове *Попавсь небіжчик в анацію*, в якого наголос, очевидно, на передкінцевому *i*, пор. ще *анація* (СЧС, 32).

Відзначимо, що іменники на *-ія* з наголосом на другому від кінця складі в сучасній українській мові — це, в основному, грецизми, що запозичені із західнослов'янських мов через російське посередництво, починаючи з другої половини XIX ст. Водночас самі слова, які нині належать до другого акцентного типу, могли функціонувати в українській мові й раніше, а отже, входить іншим шляхом, напр.: *от дисцентеріи* (Триодь, 816), очевидно, з лат. *dysentēria* < гр. *δυσεντερία* (у п. *dyzenteria*), *страждующих недугом спящим, нарицаемым летаргус или сонот* (Мог., 14) з лат. *lēthargus* < гр. *ληθαργία* (у п. *letarg*, пор.: *летарг*, чол. і *летаргія*, жін. (Желех., I, 402), *летарг* (Грінч., II, 356). Для того, щоб глибше зрозуміти подальший розвиток наголошування іменників цього акцентного типу, потрібно розглянути історію акцентуації іменників з теперішнім наголосом на третьому від кінця складі.

III. Переважна більшість іменників на *-ія* третього акцентного типу з наголосом на третьому від кінця складі — це запозичення з латинської мови на *-зія* (*рецензія* < лат. *rēcensio*), *-сія* (*процесія* < лат. *prōcessio*), *-тія* (*бєстія* < лат. *bestia*) та майже всі з численних іменників на *-ція* (*інстанція* з лат. *instantia*, *кондіція* < лат. *conditio*, *провінція* < лат. *prōvincia*). Тут одразу постає логічне запитання про участь польської мови у процесі запозичення розглянутих латинізмів. Узагалі, для акцентології питання не принципове, що пояснюється ідентичністю латинського і польського наголошування в цих утвореннях. Матеріал показує, що обидві ці мови могли бути донорами однаковою мірою. Майже всі латинізми в українській мові — книжного походження, а тому з'ясувати, у якій пам'ятці певне слово було вжите вперше, а тим більше — яке джерело використовував кожен автор, неможливо. Скажімо, Г. Смотрицький у своїй творчості міг послуговуватися латинськими джерелами, А. Радивилівський — польськими й навпаки, а ще між ними майже три чверті століття, і якщо перша виявлена в опрацьованих стародруках фіксація слова належить до другої половини XVII ст., то це зовсім не означає, що цього слова немає в джерелах кінця XVI ст. Латинської мови не цуралися навіть письменники-полемісти, так, Х. Філялет зазначає: «...же мы не са́мою лати́ною яко нѣкоторые нас удают, а рѣмского костѣла (в котóром по лати́нѣ хоть при невмѣющих лати́нского язѣика, набоженство отпра́вуют) блу́дами ся брѣдимо... С той ж причѣны на нѣкоторых мѣстцах сентѣнціи с пѣсм лати́нских бр́аны приписовалися, абы ка́ждый же ся рѣч истóтна пѣшет узнати, и в самых о́риина́лех тым снаднѣй тра́фити мо́г» (Філ., 2/2 зв.). У граматиці М. Смотрицького, де іншомовний матеріал подано з огляду на його фонетичні та граматичні особливості в мові-джерелі, про стосунки з польською мовою йдеться лише один раз: «В ру́ских же речѣних от лядскаго и лати́нскаго язѣика прившедших, и іе, и іо во своѣм има свойствѣ, храни́ма бѣти: яко пахóлїе, лѣос, маіóрїтас и проч.» (См. Мел., 1/8 зв.). Оскільки акцентуація іншомовних

слів на -ія не може засвідчити участі польської мови в їхньому запозиченні, виводимо їх безпосередньо з латини, водночас, визнаючи можливу участь посередника (у багатьох випадках вона очевидна), наводимо в дужках його відповідник. Узагалі ж, у творенні сучасного третього акцентного типу брали участь і запозичення з грецької мови, пор.:

академіа (Бер., 336), де фонологічне й акцентуаційне оформлення вказують на грецьке джерело *Академіа*, але *академіа* (Тріодь, 8 — передмова), що ближче до лат. *Acadētia*, далі послідовно *академія* (Желех., I, 3; ОСУМ, I, 30);

аллиторія (Бер., 339), де літера *и* та наголос свідчать про запозичення з гр. *ἀλληγορία*. Словник польської мови XVI ст. фіксує *alegoryja* (SP, I, 136–137) і не дає жодного прикладу з подвоєним *и*, а також у або і замість *е*. Є. Славинецький подає лат. *allegoria* з перекладом *инокрѣчіє, иносказаніє* (Слав., 78). Далі в українській мові наголос латинський: *аллегорія* (Ум., I, 4) *алегорія* (Голоск., 5; ОСУМ, I, 33);

апологія (Коп. Ом., 26), *апологія* (Ум., I, 6; ОСУМ, I, 48), що не дає особливих підстав зараховувати його до запозичення безпосередньо з гр. *ἀπολογία*, як вважають автори Словника української мови XVI — першої половини XVII ст., у якому також немає фіксації слова з грецьким наголосом¹². Цікаво, що й у Словнику польської мови С. Лінде джерелом для п. *apologia* визначено не лат. *ἀρδιόγη*, а гр. *ἀπολογία* (SL, I, 23). Аргументом могло б бути його функціонування в старослов'янській мові, однак такого не виявлено;

астрологія (Бер., 356), *астрологія* (Гал., 151 зв.), *астрологія* (Голоск., 13; ОСУМ, I, 55) з гр. *ἀστρολογία* (стсл. *астрологиџа*);

астрономія (Бер., 356), що засвідчує гр. *ἀστρονομία*, але *астрономія* (Євх., 2/4 зв.), де криється відповідь, якій мові надавали перевагу в навчальних закладах (лат. *astrōnōmīa*), *астрономія* (Грінч., I, 11; ОСУМ, I, 55);

бестія (Зиз. Л., 1/5; Бер., 404), мн.: *бестіи* — зн., *бестіям* — дав. (Гал., 18 зв.), *от бестіи*, *бестіи* — зн. (Гал., 78), *бестія* (Грінч., I, 53; ОСУМ, I, 94) з лат. *bestia* (п. *bestia*);

біблія (Бер., 476 — двічі), *Біблію* — зн. (Гал., 246), *в Бібліи* (Гал., 244), *в Бібліи* (Гал., 246 зв.) з наголосом гр. *βιβλία*, а також слов'янізованою фіналією -*ѣя*, -*ѣя* замість -*ія*, що може свідчити про вплив посередника (стсл. *бѣваніа*), але *Біблія* (Желех., I, 27; УОС, 54);

газофілакція (Зиз. Л., 2/2), *газофлѣкіон* (См. Мел., 9/4, 7/5 зв.), *газофлѣкіа: сосудохранилища* (Бер., 386) з гр. *γαζοφυλάκιον* (стсл. *газофилѣкіа*);

гармонія — род. одн. «муз. інструмент» (Тріодь, 4 — передмова), але *гармонію* — зн. «злагодженість» (Гал., 160 зв.), що може бути підставою для зарахування до запозичення з гр. *ἁρμονία*, далі *гармонія* (Желех., I, 138; ОСУМ, I, 296);

геометрія (Бер., 388), *геометрія* (Євх., 2/4), *геометрес, геометра* (Євх., 2/4), *кгеометрія* (Тимч., I, 74), *геометрія* (ОСУМ, I, 302) з гр. *γεωμετρής, γεωμετρία*;

географія (Бер., 388), *кгеографія* (Тимч., I, 74), *географія* (ОСУМ, I, 302), очевидно, як і назви інших наук, з гр. *γεωγραφία*;

гимнаسیون (См. Мел., 9/4, 7/5 зв.), *гимнасія* (Бер., 388), *гимназіум* (Євх., 1/1), *кгимназія* (Тимч., I, 75), *гимназія* (ОСУМ, I, 312). У М. Смотрицького і П. Беринди з гр. *γυμνάσιον*, в іншій пам'ятці використано лат. *gymnāsium*;

ікономія: господарство (Бер., 406) з гр. *οἰκονομία*; *в економію* (Мог., 916), *в економіи* (Рад., 286), очевидно, під впливом інших латинізмів та п. *економѣя*, далі так само *економія* (Грінч., I, 464; ОСУМ, I, 433);

спархія (Бер., 398), *спархіи* — род. (Філ., 34/3 зв.; Мог., 815; Синопис., 66 зв.), *в спархіи* (Філ., 24/4, 34/3; Мог., 337), *спархія* (Желех., I, 214; ОСУМ, I, 457) з гр. *ἐπαρχία* (стсл. *кпарѣхія*);

епістолію — зн., *епістоліями* — ор. мн. (Остр. зб., 90 зв.), *с епістолією* (Остр. зб., 65²) з гр. *ἐπιστολή* (стсл. *кпистолна*). Невідомо, як наголошували це слово в старослов'янських текстах на території України, але в пам'ятці XIV ст. Чудівський Новий Завіт воно, напевно з огляду на грецьку форму, виявляє акцентне хитання, пор.: *епістолія* (80 г, 94 а), *епістолія* (96 а), але *епістолія* (86 а), *епістолья* (116 а) і *епістолі* — наз. (115 г, 117 б, 130 а). Цю пам'ятку, вважаючи на наявність і російських, і українських мовних рис, визнають спільною для обох народів¹³. Акцентування частини лексики, як-от: *в газофлѣкію* (23 а), *в газофлѣкіи* (45 г), з

¹² Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Л., 1994.— Вип. 1.— С. 116.

¹³ Докладніше див.: *Огієнко І. І.* Східнослов'янський наголос у XIV-м віці // Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 р.— Л., 1937.— 102 с; *Ушаков В. Е.* Акцентологический словарь древнерусского языка XIV века.— М., 1982.— 398 с.

огляду на поданий вище матеріал, також у словах *о литургиях* (108 а), *иконбмію* — зн. (36 а), де в українській мові досить чіткий розподіл між акцентуванням у часі, при *исторія* (92 г, 95 б — двічі), *исторію* — зн. (95 г) тощо вказує на потребу окремого дослідження наголошування іншомовних слів у цій пам'ятці;

игуменія (Бер., 344), *игуменію* — зн. (Лім., 3) з гр. *ἡγουμένη* (стсл. *игоуменниа*), пізніше *ігуменя* (Ум., I, 291; Грінч., II, 196; ОСУМ, I, 602), очевидно, під впливом рос. *игуменья* (пор. укр. *німкєня*, *туркєня*) та наголошування від *ігумен* з гр. *ἡουμένος*;

ієрархія (Рад., 351 — тричі), *ієрархїи* — род. (Коп. Ом., 10), *ієрархїю* — зн. (Мог., 108³), *ієієрархїю* — зн. (Мог., 922), в... *ієієрархїи*, *ієієрархїи* — наз. мн. (Гал., 74), *от... ієієрархїи* (Гал., 75), у П. Беринди значок над передостаннім і нечіткий — *ієієрархїа* (Бер., 413), але, на нашу думку, тут наголос грецький, принаймні над а знака наголосу немає, *ієієрархїа* (Голоск., 154; ОСУМ, I, 603) з гр. *ιєієрархїа*;

интєнція сієст намїрєніє (Мог., 217, 229), *интєнціи* — род. (Мог., 5 — передмова, 229), *интєнцію* — зн. (Філ., 52/2 зв.; Мог., 904), з... *интєнцією* (Рад., 650), *интєнція* (СЧС, 181; ОСУМ, I, 615) з лат. *intentiō* (п. *intencja*);

исторія (Остр. зб., 52 зв.² — двічі), *исторїа* (Бер., 416), *гисторїа* (Єв., 106 зв.²), але *исторїа* (Бер., 11²), *історїа* (Коп. Ом., 4, 5), *історїа* (Мог., 801, 806, 814), *гисторїа* (Єв., 155 зв.), *гисторїа* (Триодь, 812), *гисторїи* — род. (Єв., 113 зв., 115 зв.), *гисторїю* — зн. (Рад., 781), в *історїи* (Коп. Ом., 21), в *історїи* (Мог., 943), о... *історїи* (Коп. Ом., 3, 4), мн.: *гисторїи* (Гал., 246 зв.), род. *гисторїи* (Євх., 3/4, 4/1), *історїи* (Рад., 20 — вступ, 753), *гисторїи* (Рад., 9 — вступ), в... *гисторїях* (Рад., 21 — вступ), в *історїях* (Рад., 108); *історїа* (Желєх., I, 327), *історїа* (ОСУМ, I, 620) з гр. *ιστορία* (стсл. *исторниа*). Маємо показовий приклад акцентуаційної адаптації грецизмів на -ія. Що більше вплинуло на зміну наголошення: лат. *histōria* та п. *historia* чи загальна тенденція до уніфікації наголошування цих утворень, неістотно;

катавасїа: покров (Бер., 420), *катавасїа* (Мог., 183³), *катавасїа* (Мог., 97), *по катавасїях* (Мог., 272³), *катавасїа* (ОСУМ, I, 640) з гр. *καταβάσιον* (стсл. *катавасниа*);

кєлія, в... *кєліи* (Мог., 41), *посредь кєліи* (Лім., 6 зв.), *до кєліи* (Гал., 165 — двічі), *до цєліи* (Гал., 78), *колд кєліи*, в *кєліи* (Рад., 854), *кєлію* — зн. (Лім., 38), в *кєлію* (Лім., 16), *во кєлію* (Лім., 72), *кєлея*, *кєлія*, *кєлія* (Желєх., I, 340), *кєлія* (ОСУМ, I, 647) з гр. *κελλιον* (стсл. *кєлнн*);

кємплєксїи — род. (Рад., 694), *кємплєксїи* — род. (Рад., 694), з... *кємплєксїи* — род. (Рад., 694), *кємплєксїю* або *складнєсть* (Рад., 694) з лат. *complexiō* (п. *kompleksja*). Пояснити наголос на першому складі у А. Радивиловського важко, адже латина такої можливості не дає, тому ймовірно, що над автором тяжів наголос слова *кємплєкс* (з лат. *complexus*). Пізніше *кємплєкція* (Голоск., 178; ОСУМ, I, 676) під впливом російської мови¹⁴;

кєндїціи (Мог., 7), *кєндїции* — род. (Філ., 49/4; Гал., 61 зв., 222 зв.; Рад., 839), *кєндьции* — род. (Гал., 223; Рад., 373), *кєндьцию* — зн. (Мог., 937), *кєндїцию* — зн., на... *кєндїцию* (Гал., 251), *с кєндїциєю то єст с придатком* (Філ., 11/2), *под кєндїциєю* (Мог., 7, 9, 10, 426²; Рад., 1063), з... *кєндїциєю* (Рад., 107), *при... кєндїциях* (Рад., 1000), *кєндїциа* (Желєх., I, 362), *кєндїциа* (ОСУМ, I, 679) з лат. *conditiō* (п. *condusja*);

кєнстїтуїцїа або *устава* (Рад., 568), *кєнстїтуїцїа* (Рад., 579), *с кєнстїтуїцїи* (Філ., 6/2 зв.), *кєнстїтуїцїи* — наз. мн. (Рад., 578), в *кєнстїтуїцїях* (Філ., 5/4 зв.), що інакше, як впливом грецизмів, не пояснити, *кєнстїтуїцїа* (Тимч., I, 173), *кєнстїтуїцїа* (Голоск., 180; ОСУМ, I, 682) з лат. *constitūtiō* (п. *konstytusja*);

кєнтрєвєрсїа (Бер., 425), *кєнтрєвєрсїи* або *спєру* — зн. мн. (Рад., 703), *кєнтрєвєрсїа* (Голоск., 180; УОС, 360) з лат. *contrōversia*;

чєрез... кєнцїліи (Філ., 3/4 зв.), *кєнцїліа* — наз. мн. (Філ., 27/4), *кєнсїліюм* (Голоск., 179), *кєнсїліи*, *кєнсїліюм* (СЧС, 217), *кєнсїліюм* (ОСУМ, I, 681) з лат. *consilium* (п. *koncyljum*; Словник польської мови XVI ст. фіксує і *koncylja* (SP, X, 576–577);

лєкція (Бер., 337), *лєкции* — наз. мн. (См. Мєл., 3 — передмова), *лєкциа* (Желєх., I, 401), *лєкциа* (Грінч., I, 353; ОСУМ, I, 734) з лат. *lectiō* (п. *lekcja*);

матєрїа (Бер., 470), *матєрїа*, *сієст вєщ тайны* (Мог., 445), *матєрїа* (Мог., 6, 217; Гал., 28 зв., 30, 32, 33; Рад., 423), *матєрїа* (Гал., 28 зв., 33 зв.), *матєрїи* — род. (Мог., 6 — передмова; Рад., 598, 730), *матєрїю* — зн. (Гал., 251, 252; Рад., 423, 433), *матєрїєю* або *фєрмою* (Мог., 6 — передмова), *матєрїи* — зн. мн. (Рад., 432), *матєрїа* (Желєх., I, 429), *матєрїа* (ОСУМ, I, 777) з лат. *māterīa* (п. *materia*);

¹⁴ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1985.— Т. 2.— С. 542.

до меланхолії (Рад., 848), на меланхолію (Рад., 191), меланхолія (Голоск., 209; ОСУМ, I, 782) з лат. *mēlanchoīa* (п. *melancholia*);

меліодій — род. (Рад., 499), меліодією — ор. (Тріодь, 4 — передмова; Рад., 360, 489, 593, 1125), з... меліодією (Рад., 350 — двічі, 353), мелодія (Ум., II, 98; ОСУМ, I, 783) з лат. *mēlōdīa* (п. *melodia*);

митрополія (Зиз. Л., 3/2 зв.), митрополія (Філ., 9/4 зв.; Бер., 436; Лім., 36; Моґ., 815), митрополїи — род. (Остр. зб., 139, 139 зв.; Філ., 16/4; Синопс., 108 зв.), под... митрополїєю (Моґ., 807), митрополїи — род. мн. (Синопс., 106 зв.), митрополія (ОСУМ, I, 793) через стсл. митрополїа з гр. *μῆτροπολις*;

монархія, монархїа албо едіновладство (Філ., 27/3 зв.), монархїи — наз. мн. (Гал., 107), монархия (Желех., I, 452), монархія (ОСУМ, I, 810) з лат. *mōnarchīa* (п. *monarchia*);

парафїа (Бер., 398), парохїя (Моґ., 427³), парохїи — род. (Моґ., 427³), близ парохїи (Моґ., 509), в парохїи (Моґ., 8, 324, 337, 509, 425³), парохїи — наз. мн. (Моґ., 19), в... парафїах (Філ., 16/3 зв.), в... парохїях (Моґ., 509), парафїя (Желех., II, 601; ОСУМ, II, 86). Наголос у словнику П. Беринди, на нашу думку, традиційний церковний (стсл. *парафїа*). Якби вчений знайшов у джерелах сгр. *пароукїа*, він би ужив *ї*, а не *ѣ*. Крім того, слово не реєстрове, а подане як відповідник до грецького *єнорїя* (*єнорїа*). Слово з *ѣ* знаходимо й у Х. Філялета: *парафїи* — род. (Філ., 32/1 зв.), в *парафїи* — род. (Філ., 6/2, 17/1 зв.), правда, без наголошування. Значком варїї над кінцевим *-и*, що стояв після літери на позначення голосного, представники острозької школи кінця XVI ст. зазначали кінець слова, щоб не сплутували флексію з прийменником. Фонологічне оформлення лексеми в П. Могили ближче до лат. *parochīa*. Словник Лінде подає п. *parafia* і *parochia* й відсилає до гр. *пароукїа* й лат. *parochia* (SL, IV, 45), Словник старопольський ще не фіксує *parafia*, лише *parochia*, *parochia* (SS, VI, I, 40);

патріархїи — род. (Філ., 18/4, 39/3 зв., 39/4), от патріархїи (Філ., 44/3), патріархїи — зн. мн. (Філ., 17/1 зв.), патріархїя (ОСУМ, II, 93) через стсл. патрїархїа з гр. *πατριάρχης*. Читання наголосу можна розуміти і як вагання автора щодо грецького наголошування, і як акцентуаційне протиставлення однини і множини, що менше вірогідно. Звичайно, у стародруках можливі авторські помилки, а також помилки при наборі, але посилення на них було б дуже суб'єктивним, бо так можна трактувати всі акцентні відхилення;

пелґрїнацію — зн. (Рад., 45), перетрїнацію — зн. (Рад., 784), в... перетрїнаціи (Рад., 548), перетрїнаціи — наз. мн. (Рад., 746) з лат. *pēṭēgrīnātiō*; водночас пелґрїм (Рад., 784 — двічі), пелґрїма — род. (Гал., 161), пелґрїма — зн. (Рад., 793), пелґрїмом — ор. (Рад., 46), пелґрїмов — зн. мн. (Гал., 246), пелґрїмованя — род. (Рад., 694), в пелґрїмованю (Рад., 542) через п. *pielgrzym*, *pielgrzymowanie* з лат. *pēṭēgrīnus*;

релїя (Філ., 10/3 зв.; 12/1 зв.), релїи (Філ., 1/4, 7/1, 7/4, 9/1, 10/2 зв., 12/1 зв., 40/3 зв.), релїя (Желех., II, 799), релїя (ОСУМ, II, 423) з лат. *rēligiō* (п. *religia*, стп. *relīja*);

сентєнїя (Філ., 1/2 зв.; Гал., 177 зв.; Рад., 13 — вступ), сентєнїя (Рад., 724, 1126), от... сентєнїи (Рад., 987), сентєнїю — зн. (Рад., 827), мн.: сентєнїи — род., сентєнїями — ор. (Рад., 803), сентєнїи — род. (Рад., 615, 827), сентєнїи — зн. (Філ., 2/2 зв.; Рад., 1045); сентєнїя (Голоск., 362; ОСУМ, II, 532) з лат. *sentētia* (п. *sentencia*);

скїнія (См. Мел., 4/2, 5/5), скїнія (Бер., 455), скїню — зн. (Моґ., 54³), скїню — зн. (Гал., 444 зв.), в скїнии (Рад., 438), в скїниях (Моґ., 722, 724), скїнія (Желех., II, 872; ОСУМ, II, 786) через стсл. скїнїа з гр. *σκηνή*;

скорпїа (Остр. зб., 44²), скорпїа (Бер., 455), на скорпїю (Моґ., 176²; Рад., 245), скорпїи, скорпїон (Желех., 877) через стсл. скорпїа з гр. *σκορπίος*;

теологїа (См. Мел., 2/1 зв.), теологїа (Євх., 3/1), теологїи — род. (Остр. зб., 89 зв.), теологїю — зн. (Гал., 2 зв.), в теологїей (Рад., 870), теологїя (Голоск., 394; ОСУМ, II, 668) з гр. *θεολογία* (лат. *theōlogia*);

твпографїю — род. (Коп. Ом., 2) в твпографїю (Бер., 476), в... твпографїи (Сл., 569; Тріодь, 9 — передмова) від гр. *τύπος* + *γράφω* (у п. *typografia*);

унїи — род. (Філ., 1/4 — двічі, 23/4), о унїи (Філ., 11/3 зв.), унїя (Желех., II, 1011; ОСУМ, II, 749) з лат. *unio* (п. *unia*);

унїи — зн. мн. (Євх., 2/3), унїция (Ум., IV, 155), унїця (Голоск., 411; ОСУМ, II, 750) з лат. *unīa*;

фамїлія (Рад., 671), род. фамїліи (См. Гер., 28³), фамїліи (Моґ., 931), з фамїліи (Гал., 172), от фамїліи (Рад., 82), з фамїліи (Рад., 738), фамїлію — зн. (Рад., 352), в фамїліи (Рад., 599), фамїліи — род. мн. (Рад., 219), фамїлія (Желех., II, 1025; ОСУМ, II, 778) з лат. *fāmīlia* (п. *familia*), можлива також участь нім. *Familie*;

фантázія (Мог., 944), *фантázіи* — дав. (Рад., 397), з ... *фантázією* (Рад., 399 — двічі), мн. *фантázіи* (Філ., 2/3), *фантázіи* (Філ., 12/4 зв.), *фантázія* (Желех., II, 1025), *фантázія* (ОСУМ, II, 778), очевидно, з лат. *phantasia* (п. *fantazja*; у гр. *φαντασία*), пор. ще: *фантáзма* *або* *призрáк* (Рад., 810), *фантáзму* *або* *призрáк* (Рад., 832) з лат. *phantasma*;

філософіá (См. Мел., 2/1 зв.), але *філософія* (Зиз. Л., 3/7), *філософія* (Бер., 469), *філософія* (Лім., 123 — двічі), *філософія* (Гал., 2 зв.), *філозофія* (Гал., 151 зв.), *фѣлозофія* (Букв., 26), *філософіи* — род. (Остр. зб., 38, 38 зв.), *филозофіи* — род. (Рад., 144), *философію* — зн. (Лім., 165), *філософію* — зн. (Гал., 2 зв.), *філософією* — ор. (Остр. зб., 27 зв., 40 зв.), *филозофіей* — ор. (Рад., 150), на *филозофію* (Рад., 701), *філозофія* (Желех., II, 1028), *філософія* (ОСУМ, II, 788) з гр. *φιλοσοφία*, однак у різні періоди активно використовувалося також лат. *philosophia* (п. *filozofia*);

хартію — зн. (Мог., 108, 117), на *хартіи* (Мог., 177), *хартіи* — наз. мн. (Бер., 462) *хартіа* — зн. мн. (Лім., 158 зв.), *хартіями* — ор. мн. (Остр. зб., 45), *хартія* (Голоск., 423; ОСУМ, II, 810) через стел. *хартна* з гр. *χάρτης* (сгр. *χαρτίον*, мн. *χαρτία*);

хиротонія *или* *рукоположєніє* (Мог., 73²), *при хиротоніи* (Філ., 22/3 зв.), *крóме хиротоніа* (Лім., 116), *хиротонією* — ор. (Остр. зб., 142), *хиротонія* (ОСУМ, II, 816) через стел. *хиротоніа* з гр. *χειροτονία*;

в хронологію (Філ., 38/4), *в...* *хронологіи* (См. Мел., 30/3 зв.), *хронологія* (Голоск., 427; ОСУМ, II, 828). О. М. Булика вважає, що в білоруську слово запозичене безпосередньо з гр. *χρονολογία*¹⁵. М. Фасмер для російської мови вказує шлях через п. й лат. *chronologia*¹⁶. На нашу думку, в українській мові слово запозичене безпосередньо з грецької. Прямих доказів немає, однак, зважаючи на те, що М. Смотрицький щодо автора хронології вживає слово *хронограф* з гр. *χρονογράφος* (з лат. *chrōnōgraphus* наголос був би на попередньому складі), можна припустити, що й розглядане слово він узяв з грецької;

церемонія (Мог., 7 — передмова, 936; Рад., 103), *з...* *церемоніи* (Філ., 4/3), *церемоніи* — род. (Рад., 1013), *з церемонією* (Рад., 1021), *в церемоніи* (Мог., 546), мн.: *церемоніи* (См. Гер., 24³), *церемоніи* — наз. (Філ., 11/2 зв. — двічі), *церемоніи* — зн. (Філ., 8/2 зв., 11/1 зв., 11/2; Коп. Ом., 10; Гал., 101 зв.), *церемоніи* (Філ., 11/2 зв.), *церемоніи* — род. (Філ., 4/2), *от...* *церемоніи*, *церемоніє* — зн. (Мог., 15), *церемоніям* — дав. (Рад., 912), *церемоніях* — місц. (Філ., 8/1 зв.), *при...* *церемоніях* (Філ., 12/1 зв.), *о церемоніях* (Мог., 133); *церемонія* (Желех., II, 1052; ОСУМ, II, 834) з лат. *caerimonia* (п. *ceremonia*);

юрздиціи — род. (Філ., 9/2), *юрздиқция* (Желех., II, 1109), *юрисдиқция* (ОСУМ, II, 908) з лат. *jurisdіctio* (п. *jurysdykca*).

Наголошення грецизмів на *-ія* в давніх українських пам'ятках виразно свідчує два чинники:

1. Автори словників та граматик намагалися подати грецькі слова з наголосом мови-джерела, таким чином указуючи, звідки прийшло певне слово. Особливо виразно це видно в граматичі М. Смотрицького та словнику П. Беринди. Водночас навіть у першій чверті XVII ст. грецизми вже наголошували на латинський манер, тобто на третьому від кінця складі, наприклад, П. Беринда в реєстрі додатка до словника «От еврейскаго, греческаго же и латинскаго и от иных языков начынающаяся имена свойственная» фіксує іменник *історія* з грецьким наголосом: *Исторія: Свѣдок всѣх вѣков, або дѣи, правдивое выписане прѣшлых рѣчѣи* (Бер., 416), вказуючи на його походження, а в додатку «Лексикон сирѣч словесник славенский имѣющ в себѣ словеса первѣе славенскія, азбучныя по сем же полскія», очевидно, під впливом польського наголошування подає: *Истѣрїа. Historya* (Бер., 11²). Те саме спостерігаємо в іншій пам'ятці: *гисторія* (Єв., 106 зв.І) і *гистѣрїа* (Єв., 155 зв.), *гистѣрїи* — род. (Єв., 113 зв., 115 зв.), де акцентне хитання вказує на те, що автор, можливо, засвідчив знання грецького наголошування, але вже віддавав перевагу новому. Показовим щодо напрямку й часу акцентних змін у грецизмах є також наголошення слів *месія* та *скорпія*. У кінці XVI ст. грецьке наголошення слів на *-ія* було ще актуальним і живим. Це

¹⁵ Булика А. Н. Знач. праця. — С. 346.

¹⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. с доп. О. Н. Трубачева. — М., 1973. — Т. 4. — С. 276.

підтверджують авторські наголоси Г. Смотрицького та Х. Філялета навіть у латинізмах: *с кондѣцією* (Філ., 11/2), *конституціи* — наз. мн. (Філ., 6/2 зв.), *в конституціах* (Філ., 5/4 зв.), *унѣи* — род. (Філ., 1/4 — двічі, 23/4), *о унѣи* (Філ., 11/3 зв.), *фаміліи* — род. (См. Гер., 28³), *церемоніи* — наз. мн. (См. Гер., 24³). Намагання цих авторів слов'янізувати та українізувати запозичення з класичних мов через уживання *и* або *ѣ* на місці іншомовного *і*, зумовлені, очевидно, і впливом старослов'янської мови.

2. Уже з другої половини XVII ст. наголос продуцента з грецизмів був повністю витіснений під впливом запозичень на *-ія* з латинської мови. Поодинокі випадки наголошення цих утворень за грецьким зразком можна вважати авторськими, тобто такими, де автор, можливо, хотів підкреслити походження слова, або навіть помилковими.

Що ж до наголошення запозичень з латинської мови, то воно ніколи не було проблемним: латинізми входили в українську мову й залишалися з наголосом мови-джерела. Інші мови, крім польської та російської як посередників, взагалі не впливали на наголос слів на *-ія* в українській мові. У французькій мові ці утворення, як і інші слова, мають наголос на кінцевому голосному основи (*autonomie, dynastie, fantaisie, philosophie, theorie*), так само переважна більшість німецьких (*Demokratie, Phantasie, Philologie, Sinfonie, Theorie*), тому, входячи раніше через польську, вони підсилювали вплив латинської моделі наголошування, пізніше через російську — грецької. Окремі з них змінювали наголос ще в російській мові, пор.: *аварія* з іт. *avaria* чи фр. *avarie*, *феєрія* з фр. *féerie*.

На другу половину XIX ст., коли розпочалося відродження української лексикографії, наголос іменників на *-ія* не був актуальним, як і самі ці утворення. Ось усі слова на *-ія*, зафіксовані в творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потєбні та з наголосами, проставленими ученим: *у... Бібліи* (II, 281), *зъ гамазіи, гамазію* — зн., *по магазіям* (I, 159), *зъ гамазіивъ* (I, 165), *до губѣрнѣи* (II, 66, 170), *у губѣрнѣю* (II, 66, 86), *у губѣрнѣи* (II, 311), *по... губѣрнѣямъ* (I, 172), *зъ канцѣлярѣи* (II, 244), *квѣтанцѣю* — зн. (II, 53), *кумѣдыя* (I, 7, 29), *кумѣдыю* — зн. (I, 25, 214), *кумѣдыи* — наз. — зн. (II, 193, 77), *зъ... парѣхѣи* (I, 131), *пислѣ парлѣаціи* (II, 9), *ревѣзія* (II, 96), *опислѣ... турбѣаціи* (I, 208). Вони є показовими в тому плані, що автор намагався фонетично адаптувати їх якомога ближче до народної вимови. Наведемо ще пару прикладів з двох російсько-українських словників, що вказують на пріоритети в лексикографії того періоду: *генеологія* = *родовід*, *родиво* (Ум., I, 145), *генеалогія* = *родбвѣдъ* (Тимч., I, 74), *географія* = *землѣпис* (Ум., I, 145), *експедиція* = *вѣпрѣва* (Ум., IV, 221), *експедиція* = *вѣпрѣва* (Тимч., II, 256). Це, до речі, й застереження від надміру ревного ставлення до чистоти рідної мови, бо одна справа дібрати чи навіть створити український відповідник як синонім до іншомовного слова (ідеться про інтернаціоналізми), а зовсім інше — нехтувати ним.

Якщо в кінці XIX — на початку XX ст. українська лексикографія подавала слова на *-ія* лише частково, і, як підкреслювалося, уникала запозичень, які в російській мові характеризувалися наголосом на другому від кінця складі, то у 20-х роках XX ст., коли виникла потреба в цих словах у зв'язку з українізацією, лексикографи опинилися перед складним вибором стосовно їхнього наголошення. З одного боку, у словникарстві вже існувала традиція акцентування цих іменників за латинським зразком, що була підкріплена багатьма староукраїнськими текстами і польським усним впливом, а з другого — використовувалися російські лексикографічні праці, у яких при акцентуванні грецизмів та нових за-

позичень із західноєвропейських мов перевага надавалася наголошуванню на другому від кінця складі, та наголос у самій мові-джерелі — грецькій. Звідси акцентуаційне хитання в словниках першої половини ХХ ст., у яких, крім цього, при виборі наголошення спостерігається ще й уподобання лексикографів. Більшість утворень увійшла до українського лексикону з властивим для російської мови наголосом, у якій процес переходу від однієї моделі наголошення до іншої також ще перебував у активній фазі, пор.: *буржуазія* (Ожегов 49, 49), *деспотія* (Ожегов 49, 150), *полиграфія* (Ожегов, 49, 576) і *буржуазія* (Ожегов 60, 61), *деспотія* (Ожегов 60, 157), *полиграфія* (Ожегов, 60, 543). Відповідно і в українських словниках: *деспотія* (СЧС, 137) з гр. *δεσποτεία*, *десмургія* (Голоск., 94) від гр. *δεσμός* + *ἔργον*, *полиграфія* (Голоск., 302) від гр. *πολύς* + *γράφω* тощо.

У російській лексикографії при виборі акцентного типу слів на *-ія*, де спостерігається хитання наголосу, й надалі перевага надається грецькому зразку акцентуації. Така тенденція поширилася й на українську мову. Особливо це стосується медичної термінології, яка в загальномовних словниках фіксувалася лише частково, тому спеціальні видання базувалися на російських зразках, крім того, медична галузь і в навчальних закладах, і в медичних установах була, як правило, російськомовною, що значно вплинуло й на українську вимову розглянутих утворень, а відтак на лексикографію, пор.: *асфі́ксія* (ОС 94, 29; ОСУМ, I, 56) і *асфі́ксія* (УОС, 32), *диспéнсія* (СЧС, 144) і *диспенсі́я* (ОС 94, 181), *дозимéтрія* (ОС 94, 189; ОСУМ, I, 400) і *дозимéтрія* (УОС, 214), *емпі́рія* (СЧС, 161) і *емпі́рія* (ОС 94, 210), *ізомéтрія* (ОС 94, 285; ОСУМ, I, 604) та *ізометрі́я* (УОС, 316), *міопія* (СЧС, 264) і *міопія* (ОС 94, 375), *онтогéнія* (Голоск., 259) і *онтогені́я* (ОС 94, 466), *філогéнія* (Голоск., 419) і *філогені́я* (ОС 94, 806).

Зміни наголосу можуть бути цілком виправданими, як-от: *зоофі́лія* (ОС 94, 279; ОСУМ, I, 593) → *зоофілі́я* (УОС, 309), що зумовлено потребою уніфікації наголошування слів з компонентом **-філія** (*анемофілі́я*, *анізoфілі́я*, *гемофілі́я*, *спазмофілі́я*), однак більшість із них — лише наслідування російської лексикографії. Скажімо, чим викликано перенесення наголосу в словах з компонентом **-генія** або **-метрія**? Якщо у першому випадку змінено наголошення всіх лексем з цим коренем, що не вплинуло на їх акцентуаційне засвоєння й запам'ятовування носіями мови, то в другому — порушено акцентну систему й самі принципи кодифікування наголошування, бо абсолютна більшість слів з **-метрія** має наголос на голосному **е**. Завданням кодифікатора є, по можливості, уніфікація наголосу іншомовних слів з однаковими фіналями, незалежно від того, чи це корені, суфікси, чи просто кінцеві елементи, які мають однакове звучання і морфологічно ніяк не виділяються. Такі слова з різних мов об'єднуються у групи, і в них діє закон акцентуаційної аналогії. Ми проаналізували тенденції в наголошенні слів з фіналлю **-ія**, але в цій дуже великій групі виділяються підгрупи, зокрема на **-ція**, що об'єднує латинізми, галліцизми й характеризується пропарокситонезою, так само всі на **-логія**, також на **-графія**, а слова на **-скопія**, **-гермія** — наголосом на другому від кінця складі тощо. Словам, які акцентуаційно випадають зі своїх груп, в усному мовленні властиве хитання наголошування, наприклад, *симéтрія* й *асимéтрія*, тому поряд з *аксономéтрія*, *алкалімéтрія*, *антропомéтрія*, *аргентомéтрія*, *астрофотомéтрія*, *аудіомéтрія* та іншими неологізмами нововведення з наголосом *анізометрі́я*, *колометрі́я* видаються алогічними, як і наголос залучених одночасно *анемохóрія* (УОС, 24) і *гідрохорі́я* (УОС, 172), *зоохорі́я* (УОС, 309), особливо нове *арефлексі́я* (УОС, 29) при усталеному *рефлексі́я* (УОС, 716).

Отже, іншомовні слова на *-ія* входили в українську мову книжним шляхом і з наголосом мови-джерела, зокрема грецизми з наголосом на другому від кінця складі, латинізми — на третьому. З другої половини XVI ст. під впливом великої кількості надходжень з латини безпосередньо та через польську мову виникла тенденція до акцентної уніфікації всіх запозичень за латинським зразком на третьому від кінця складі. У результаті дії цієї тенденції вже до середини XVII ст. у словах на *-ія* відбулося вирівнювання акцентуації. З таким наголосом вони функціонували в книжній мові, поки українське книгодрукування не було заборонене. У другій половині XIX ст., коли знову почала виходити література українською мовою, ці утворення вживаються дуже рідко, а у відродженій українській лексикографії кінця століття — обмежено. Західноукраїнські лексикографічні видання фіксують розглядані лексеми традиційно з латинським наголосом, у київських зрідка трапляється парокситонеза. З 20-их років XX ст. під впливом російської лексикографії поширилося акцентування нових слів за грецьким зразком, що з часом вплинуло на наголос незначної кількості давніх запозичень і набуло ознак тенденції. Тепер наголошення іншомовних слів не залежить від їхнього походження. Склалася практика акцентуаційного уодноманітнення в межах груп іменників з однаковими кінцевими компонентами. З метою вирівнювання акцентуації в таких за формальними показниками групах, тобто наведення акцентного ладу, що значно полегшить засвоєння наголосових особливостей слів на *-ія* носіями мови, цього принципу варто дотримуватися при залученні до словника нових слів та кодифікації слів з акцентним хитанням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бар. — *Баранович Л.* Меч духовный.— К., 1666 (стародрук).
 Бер. — Лексикон словеноруський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1961.— 272 с.
 Букв. — Букварь народного руского языка.— Перемышль, 1838.
 Гал. — *Галатовській І.* Ключ разумѣнія.— 1659 (стародрук).
 Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник.— 20-е вид.— Нью-Йорк ; Л., 1994.— 460 с.
 Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1907–1909.
 Даль — Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. / 3-е изд. испр. и доп.— М., 1903.
 Єв. — Євангеліє учителное.— Єве, 1616 (стародрук). Цифровим індексом (?) позначається другий рахунок.
 Євх. — Євхаристиріон, albo вдячність ... Петру Могилѣ.— К., 1632 (стародрук).
 Желех. — *Желеховський С., Недільський С.* Малорусько-німецький словар : В 2 т.— Л., 1886.
 Зиз. Гр. — *Зизаній Л.* Грамматика словенска.— Вилно, 1596 / Підгот. до вид. і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1980 (стародрук, факсим. вид).
 Зиз. Л. — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів і вступ. статті В. В. Німчука.— К., 1964.— 202 с.
 Коп. Ом. — *Копистенський З.* Омліа.— К., 1625 (стародрук).
 Кузеля — *Кузеля З., Рудницький Я.* Українсько-німецький словник.— Берлін, 1943.— 1494 с.
 Лім. — Лімонар сирѣч цвѣтник. — К., 1628 (стародрук).
 Мог. — Требник Петра Могилы. — К., 1646 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
 Ожегов 49 — *Ожегов С. І.* Словарь русского языка / Гл. ред. С. П. Обнорский.— М., 1949.— 968 с.
 Ожегов 60 — *Ожегов С. І.* Словарь русского языка : 4-е изд. испр. и доп.— М., 1960.— 900 с.
 ОС 77 — Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головачука і В. М. Русанівського.— К., 1977.— 856 с.

- ОС 94 — Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.— К., 1994.— 864 с.
- ОСРЯ — Орфоэпический словарь русского языка : Произношение, ударение, грамматические формы / Под ред. Р. И. Аванесова.— М., 1985.— 704 с.
- Остр. зб. — Сборник Острожский.— Острог, 1588 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
- ОСУМ — Орфоэпичний словник української мови : В 2 т. / За ред. В. М. Русанівського.— К., 2001.
- Рад. РУС — *Радивиловский А.* Огородок.— К., 1676 (стародрук).
- РУСНТ — Російсько-український словник / Гол. ред. А. Є. Кримський.— К., 1924.— Т. 1.— 290 с.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина / С. П. Вассер, І. О. Дудка, В. І. Єрмоленко та ін.— К., 1996.— 660 с.
- Синопс. СІС — Синопис.— К., 1680 (стародрук).
- СІС — Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука.— 2-е вид. випр. і доп.— К., 1985.— 968 с.
- Сл. Слав. — Службеник.— Стратин., 1604 (стародрук).
- Сл. Слав. — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон слов'яно-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.— 541 с.
- См. Гер. — *Смотриский Г.* Ключ царства небесного и наше христианское духовное власти нерешимый узел.— Острог.— 1587 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
- См. Мел. — *Смотриский М.* Грамматіки словенския правилоное свнтагма.— Све, 1619 / Підгот. вид. і вступ. стаття В. В. Німчука.— К., 1979 (стародрук, факсим. вид). При документуванні з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.— М. ; Ленинград, 1948.— 1965.
- ССО — Справочный словарь орфографический, этимологический и толковый русского литературного языка / Под ред. А. Н. Чудинова.— СПб., 1901.— 2208 с.
- СУМ СЧС — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СЧС — *Бойків І., Ізюмов О. та ін.* Словник чужомовних слів : Препринт з 2-го перероб. вид. 1955 р.— К., 1996.— 532 с.
- Тимч. Тріюдь ТСРЯ — Русско-малороссийский словарь : В 2 т.— К., 1899.
- Тріюдь ТСРЯ — Триюдион.— К., 1631 (стародрук).
- ТСРЯ — Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова.— М., 1935.–1940.
- Ум. — *Уманець М., Спілка А.* Словарь російсько-український : В 4 т. — Л., 1993–1998.
- УОС — Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Скляренка.— 7-е вид. перероб. і доп.— К., 2007.— 983 с.
- Філ. — *Філялет Х.* Апокрисис.— Острог, 1598 (стародрук). Перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
- LPGL — *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.* — Vindobona, 1862–1865. — 1171 s.
- SL — *Linde S. B.* Słownik języka polskiego : 2-e wyd.— Lwyw, 1854–1860.— Т. 1–6.
- SP — *Słownik polszczyzny XVI wieku.*— Wrocław etc., 1966–1976.— Т. 1–10.
- SS — *Słownik staropolski.*— Warszawa, 1953–2001.— Т. 1–11.

I. Yu. HALCHUK

THE HISTORY OF ACCENTUATION OF BORROWINGS ENDING IN *-IA* IN UKRAINIAN

The author focuses on the history of stress in loanwords in *-ia* in Ukrainian from the end of the 16th century till nowadays, establishing directions of accentuation changes and factors influencing modern stress standard.

Keywords: Ukrainian stress, loanwords, accentuation tendencies, Ukrainian lexicography.